Геннадій ІВАНУЩЕНКО

РЕПРЕСІЇ НА СУМЩИНІ – ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ

Що більше віддаляється від нас тоталітарне минуле, тим рельєфніше проступає його антилюдськість на тлі перших успіхів демократії і тим гостріше ми засуджуємо будь-які спроби реанімувати, а то й перенести характерні для нього практики на ґрунт сучасної громадсько-політичної реальності.

Говорячи про репресії на території нинішньої Сумської області, ми маємо сьогодні можливість, на підставі архівних матеріалів і краєзнавчих досліджень, висвітлити це явище в кількох вимірах: хронологічному, статистичному, джерелознавчому, порівняльному тощо. По-перше, потрібно розуміти, що йдеться саме про політичні репресії, які здійснює держава – посадові особи і каральні органи. По-друге, та держава, яка розгорнула у XX столітті геноцид на українських землях, була чужою державою-загарбником, що постала в результаті завоювання колишньої території УНР.

Розгляньмо в хронологічному порядку кілька етапів політичних репресій на території нашого краю, пов'язаних з його окупацією військами більшовицької Росії.

Перший з них належить до початку 1918 р. Українські війська на Лівобережжі мали потрапити в кліщі двох з'єднань: з Харкова на Київ насувалися війська Муравйова, а з Гомеля на Чернігів і Бахмач – армійська група Бєрзіна. Їм на допомогу з Брянська через усю нинішню Сумщину рухався загін А. Знаменського. Його чисельність невідома, але відома назва: «Первый московский красноармейский отряд особого назначения». Саме з його діями пов'язана перша окупація нашого краю, а назва загону характеризує суть нової влади. Загін був споряджений за вказівкою В. Леніна і складався з робітників фабрик і заводів Благуше-Лефортовського району Москви. Дорогою він поповнився робітниками Брянська. Перші кроки «радянської влади» показували, для чого, власне, прийшла вона в Україну: почалися грабування мирного населення, примусові реквізиції, репресії та розстріли. Уже 18 січня 1918 р. зі станцій Хутір Михайлівський і Конотоп було відправлено до Москви і Петрограда 140 тис. пудів цукру. Через день-два мали відвантажити ще близько 200 тис. пудів борошна[1].

---

[1] *Історія міст і сіл УРСР (Сумська область). – Харків, 1973. – С. 38.*

Така політика тривала впродовж усього першого, відносно короткого, періоду перебування російсько-більшовицьких військ на території нашого краю, зокрема й під час відступу внаслідок укладення Брестського миру. Так, у Конотопі при втечі більшовики реквізували в казначействі 273 тис. карбованців, у Глухові розстріляли близько 400 осіб, у тому числі й учнів місцевої гімназії, як «майбутніх буржуїв». Уся подальша діяльність більшовицької влади не просто давала приклади державного тероризму, а наочно свідчила про зародження його системи. Ось одне з повідомлень, де вперше згадано про існування концтаборів ще у 1920 р. Мова йде про Роменщину: «Сообщаю Вам донесение Начотряда т.Воронцова следующего содержания, что им взяты заложники в д.Чеберяки и арестовано совмесно с председателем продштаба т. Шевченко 8 человек из которых 3-ое растреляны, 5 чел. препровождены в концентрационный лагерь и 4 дезертиров при конвое 5 чел. красноармейцев вверенного мне отряда и 5 человек местной охраны, 13 часов выступили в д.Хоминцы со штабом для ареста кулацкаго элемента. Скот и хлеб взяты в дер.Чеберяках передан продштабу»[2].

До речі, терор і організація голоду не були самоціллю. Набагато важливішим було створити атмосферу загальної покори і страху, спаралізувати будь-які спроби опору. В одній зі статей, написаних ще до жовтневого перевороту, а отже програмній, вождь більшовиків повчав: «Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави, в руках повновладних Рад наймогутнішим засобом обліку і контролю [...] Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший від законів конвенту і гільйотини. Гільйотина тільки залякувала, тільки ламала активний опір. Нам цього мало [...] Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних рамках [...] І ми маємо засіб для цього [...] Цей засіб – хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність»[3].

Отже, хлібна монополія і карткова система розподілу були й засобом придушення будь-якого опору, і примусом до каторжної праці. Комуністична влада зосереджувала у своїх руках увесь хліб і розподіляла його так, щоб за хлібну картку людина виконувала все, що накажуть. Проте спочатку треба було розіграти перший акт великого дійства – зібрати хліб. Для цього широко використовували армію, продзагони, комітети незаможних селян. Саме на них

---

[2] Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-1241. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 69.
[3] Ленін. В. Повне зібрання творів: У 52 т. – Київ. – Т. 36 – С. 294–295.

покладали «відповідальне завдання» – внести розкол у сільські громади, створити атмосферу заздрості, недовіри, доносів. У деяких місцевостях для заохочення комнезамам залишали від 10% до 25% награбованого. Згодом в Україну, і в наш край зокрема, з Москви для проведення каральних та пов'язаних із ними продовольчих акцій було перекинуто регулярні військові частини: 12-ту армію, 3-тю інтернаціональну (згодом «українську»), 3-тю стрілецьку дивізії, дивізіон легкої артилерії в Конотоп. З Курська перекинуто 81-й полк, в Шостку – Дубовицький полк, на Глухівщину – Московський полк внутрішньої охорони. Слід також згадати численні продзагони, частини особливого призначення, частини ВУЧК тощо.

Влада не надто переймалася голодом, що охопив Україну 1921 р. Автори статей у тодішніх газетах били на сполох з приводу голоду в Поволжі, натомість про українські села якщо й згадували, то тільки в контексті проблеми: як би «изыскать излишки хлеба». Ось витяг з бюлетеня V губернського з'їзду Рад Полтавщини про допомогу голодуючим Поволжя: «Надо признаться – результаты невелики. Мы и на 30% не выполнили заданий Центра. Один Роменский уезд оказался на передовом посту в деле помощи голодающим. Он дал 25 вагонов хлеба выше нормы, остальные уезды далеко отстали (Згодом надійшло ще 18 вагонів зерна з Роменщини та 22 вагони з Глухівського повіту. – Г. І.). Правда, мы проделали другую, более колоссальную работу, которая задержала развитие работы помощи голодающим. Это сбор продналога. Но и в этой работе Ромны были не на последнем месте. Ромны одни из первых выполнили продналог и всё-таки первыми идут в деле помощи голодающим. Надо взять пример с Красного Роменского уезда. Надо подтянуться другим, осознать важность, мировую важность этого дела [...] Дробнис»[4].

Якою ціною роменське начальство успішно звітувало перед тов. Дробнісом та підтягувало інших, показує наступний документ:

«Бацмановская волость.

На 1920 год на волость была наложена Государственная развёрстка: хлеба разного рода 149700 пудов, скота 250, овец 440, свиней 400, гусей 710, уток 280, кур 2700, сена 2820п., соломы 8070п. Продразвёрстка не получена благодаря плохого урожая хлеба. До 1 января поступило хлеба до 20 000 пудов, было поступление скота и других продуктов, но такие не учтены»[5].

---

[4] *Голодомор 1921 – 1923 років в Україні (Зб. документів і матеріалів). – Київ, 1993. – С. 54, 219.*

[5] *ДАСО. – Ф. Р-5579. –Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 46.*

Обсяг статті не дає змоги розгорнути ґрунтовний економічний аналіз, але вдамося до найпростіших математичних підрахунків. За даними статистичного збірника, Бацманівська волость Велико-Бубнівського району складалася з 10 населених пунктів і налічувала 496 господарств. Тут мешкало 1185 чоловіків, 1206 жінок, разом – 2391 особа. Переведімо заплановані 149700 пудів у кілограми: 149700 х 16 = 2395200, тобто 2395 т 200 кг, і розділімо на число господарств волості: 2395200 : 496 = 4829032. Одержимо 4 т 829 кг. Приблизно стільки в середньому мусила здати кожна сім'я – майже 5 т хліба, або по тоні з людини. Інші цифри засвідчують, що від кожної другої хати забирали корову і качку, майже від кожної по 1 вівці і 1 поросяті, від кожної по 2 гуски і 5 курей тощо. Якби це відбувалось у наш час, то для вивезення на станцію самого тільки награбованого хліба потрібно було б 48 вантажівок «ЗІЛ-130».

Підкреслю, що мова йде про один із «проблемних» для більшовиків районів з розгалуженим рухом опору проти політики «воєнного комунізму». Представники цього руху та члени їхніх родин стали ще одним об'єктом репресивної політики влади. Саме для боротьби з ними було запроваджено спеціальну інструкцію:

«20.04.1920г.

Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями [...]

33) В целях предупреждения бандитизма и восстаний надлежит брать заложников из кулаков и из числа лиц влиятельных или подозрительных по соучастию или сочувствию бандам и повстанцам.

34) Заложники должны быть препровождены в Особые Отделы или Отделения ближайших воинских частей или учреждений ЧК.

35) Населению объявляется, что в случае ухода местного населения в бандитские шайки или участие в восстаниях или же иных враждебных действий против оперирующих в данной местности или пункте воинских частей, их начальников, учреждений и агентов Советской власти, заложники будут расстреливаемы. [...]

37) В районах или местностях, наиболее охваченных бандитизмом или освобожденных от банд и восстаний, но являющихся очагом бандитского движения предоставить право Губвоенкомам или начальникам воинских частей по соглашению с Губвоенкомом изъять все мужское население, способное носить оружие (от 19 до 45 лет), препровождая таковое под конвоем в Окрвоенкоматы для зачисления:

а) из трудового населения – в запчасти округа.

б) из нетрудового – кулаков и буржуазного – в тыловое ополчение округа.

38) В случае явно выраженной враждебности населения, укрывательства или полной невыдачи бандитов и повстанцев на данное население может быть наложена та или иная кара.

39) Таковыми карами могут быть:

а) контрибуция продуктами продовольствия,

б) денежная.

в) производство выселения и изъятия семейств главарей и зачинщиков восстания, конфискуя все их имущество, передавая его бедноте.

г) обстрел селения.

д) его полное уничтожение.

Подписи: Председ. Совнаркома Украины: Раковский
Командюгзапад: Егоров
Член Реввоенсов. Югзапфронта: Берзин
Начтыла фронта: Эйдеман
Начюгзап: Петин»[6].

Про перебування одного такого карального загону під командуванням Азарова на хуторі Панщина в Глухівських лісах також свідчить документ:

«Всі жінки і діти були заарештовані і відправлені у Глухів в концентраційний табір, майно конфісковане, а хутір спалено дотла». Вражає невимушеність, з якою пише Азаров про такі акції, і якби не завізовані печатки архіву на документі, все це можна було б прийняти за якусь фальсифікацію.

Цікавим є те, що вилучення харчів у селян названо «контрибуцією». «Словарь иностранных слов», виданий у радянський час, подає таке тлумачення цього терміна: «1) послевоенные принудительные платежи, взимаемые с побежденного государства государствами-победителями; 2) принудительные денежные и натуральные поборы с населения, производимые во время войны чужеземными войсками на захваченной ими территории»[7].

Отже, більшовики, фактично, самі визнають, що вони є окупантами, а населення з його матеріальними цінностями – невільниками, у яких можна будь-що безкарно відібрати.

---

[6] *ДАСО. – Ф. Р-98. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 229.*
[7] *Словарь иностранных слов. – Москва, 1986. – С. 250.*

Інший період уже неоголошеної війни проти українського населення припадає на 1930-ті рр., коли на окупованих землях виросло нове покоління, яке, виховане в радянських реаліях, уже, до певної міри, вважало СРСР «своєю» державою. Тому держава й залучала молодь до репресивних акцій проти «класових ворогів». Саме цим пояснюються величезні масштаби людських втрат. У цей час репресивну політику провадили в кількох напрямах, але основним було винищення українського селянства. Надійну правову базу для цього давав тодішній Кримінальний кодекс:

«ст. 54[14]. За контрреволюційний саботаж, тобто за те, що будь-хто свідомо не виконує певних обов'язків або навмисно недбало їх виконує, зумисне з метою послабити владу Уряду і діяльність державного апарату, застосовується –

позбавлення волі строком не менше як на 1 рік з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжливих обставинах аж до найвищої міри соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна. [...]

ст. 58[1]. За те, що одноосібники повторно не виконують своїх зобов'язань щодо здавання хліба, або картоплі, або соняшнику державі в установлені строки –

позбавлення волі строком не менше ніж на 6 місяців або виправно-трудові роботи строком до 1 року.

За ті ж самі дії, що їх вчинили куркульські елементи, хоч би і вперше, позбавлення волі не менше як на 5 років, з конфіскацією всього або частини майна, з засланням або без нього»[8].

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала значну активність органів ГПУ. 8 грудня 1932 р. заступник голови ГПУ УСРР Леонюк підписав «Довідку про притягнутих та засуджених у справах, заведених органами ГПУ УСРР та міліції у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень-листопад 1932 р.». Донецький дослідник Володимир Нікольський наводить такі приблизні показники кількості притягнутих до кримінальної відповідальності в УСРР за вказаний період самими тільки органами ГПУ: у серпні 1932 р. – 1491 (7,0%), у вересні – 2526 (11,9%), жовтні – 2850 (13,4%) та листопаді – 14330 (67,7%), загалом – 21197 осіб[9]. Тобто основну масу людей було притягнуто в листопаді, коли органи, почавши активно «викачувати» зерно з колгоспів та в одинаків, натрапили на певний опір населення.

---

[8] Уголовный Кодекс УССР. – Москва. – 1950. – 127 с.

[9] Нікольський В. Репрессивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) // Архіви. – 2004. – № 2.

Якими ж були обвинувачення до притягнутих у ході хлібозаготівель? Дослідник накреслює таку картину:

№	Формулювання обвинувачення	Притягнуто осіб	% від загалу
1	Розкрадання, розбазарювання та приховування хліба	6940	32,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	6449	30,4
3	Спекуляція хлібом	5715	17,5
4	Опір вивозу хліба	2022	9,5
5	Терор та підпали	441	2,2
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	348	1,7
7	Не визначено	1282	6,0
	Загалом	21197	100,0

Так, третину репресованих, наголошує В. Нікольський, було звинувачено в розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, дещо меншу частку – в агітації проти хлібозаготівель. На всі інші обвинувачення припадала також приблизно третя частина заарештованих і засуджених. У цій групі майже половина припадала на спекуляцію хлібом, четверта частина – на опір вивезенню хліба. Дві третини засуджених обвинувачували в діях, спрямованих проти хлібозаготівель, а третину – у висловленні свого ставлення до таких дій. Серед засуджених виділяються такі категорії за посадою:

№	Категорії працівників	Репресованих осіб	% від загалу
1	Голови колгоспів	339	18,0
2	Члени колгоспів	749	39,8
3	Бригадири	142	7,6
4	Рахівники	141	7,5
5	Завгоспи та вагарі	265	14,1
6	Інші колгоспні керівники	195	10,4
7	Голови сільрад	35	1,9
8	Секретарі сільських партійних осередків та уповноважені райкомів партії	14	0,7
	Загалом	1880	100,0

Іншим напрямом репресивної політики було знищення творчої інтелігенції України, священиків та вірян. У листопаді 1934 р. у Воздвиженському сільськогосподарському технікумі Шосткин-

ського району органами ГПУ була розкрита українська націоналістична організація, яка складалася зі студентів і викладачів. Особливо шокували слідчих «антисемітські» настрої і те, що студенти організували своїм затриманим товаришам касу взаємодопомоги. Коли ж арештованих виводили з навчального корпусу, хтось із натовпу кинув їм під ноги букет квітів[10].

Особливих репресій зазнавала педагогічна інтелігенція. Адже в її руках було виховання молоді – найгрізніша зброя, якої боялися московсько-більшовицькі поневолювачі.

У Сумському педагогічному інституті лише в 1933–1935 рр. серед близько 40 викладачів було виявлено 29 «класово ворожих націоналістичних недобитків, що намагалися прищепити студентам буржуазно-націоналістичну ідеологію»[11]. Зокрема, були звільнені з роботи: Симоненко Карл Андрійович – член «контрреволюційної організації СВУ», Василенко М. Г. – ректор кафедри літератури – за «протаскування буржуазно-націоналістичної контрабанди у викладанні української літератури».

За свідоме культивування справжньої української мови, а не пристосованого до російської суржику поплатилося чимало викладачів інституту: «Шкідники – націоналісти направляли розвиток української літературної мови на відрив від мови українських працюючих мас, протиставляли і відділяли її від інших мов Радянського Союзу, особливо від російської мови, орієнтуючи українську мову на польську і чеську буржуазні культури. Українські націоналісти вводили в мову архаїзми, надумані слова, викидали з української мови слова, спільні з російською мовою, боролись проти революційної термінології інтернаціональної лексики»[12].

Основну небезпеку для влади становив організований опір української інтелігенції. Тому судили людей переважно групами. Так було простіше залякати підозрюваних, «розкрутити» їх, проводячи очні ставки, і найголовніше – надати судовому процесу в очах громадськості вигляду викриття добре спланованої та організованої змови. Нижче подаємо невелику зведену таблицю таких груп (невідомо – міфічних чи реальних):

---

[10] Кімовець // Шостка. – 1 (19). – 1934. – 30 грудня.
[11] ДАСО. – Ф. Р-2817. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 4 зв.
[12] Корж Л. Становлення та розвиток СДПУ ім. Макаренка. – С. 43.

№	Рік	П. І. П.	Місце	Джерело
1	1937	Шийко Федір Іванович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 6. – Спр. 542
2	1938	Гуденко Іван Остапович	Конотопський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 515
3	1938	Дубовик Іван Матвійович	Конотопський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 7. – Спр. 106
4	1938	Загородний Трохим Кузьмич	Конотопський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 6. – Спр. 267
5	1938	Йотка Степан Олександрович	Конотопський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 5. – Спр. 6
6	?	Бабич Савелій Родіонович	Лебединський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 950
7	1938	Муха Андрій Аврамович	Лебединський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 15
8	1938	Єременко Панас Якович	Недригайлівський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 54–55
9	1938	Ткаченко Григорій Дмитрович	м. Охтирка	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 54–55
10	1937	Берюх Степан Якович	Охтирський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 663
11	1937	Бреус Кирило Якович	Охтирський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 13
12	?	Клименко Самійло Петрович	Охтирський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. Оп. 1. – Спр. 686
13	?	Козьмін Василь Григорович	Охтирський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 458
14	?	Сокіл Марко Васильович	Охтирський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 759–767
15	1944	Косач Матвій Дмитрович	м. Суми	П – 11683
16	1938	Гавриленко Лука Самойлович	В-Писарівський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 48–49
17	1938	Абрамчук Олександр Єгорович	м. Глухів	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2/ – Спр. 207–210
18	1938	Кручаков Іван Андрійович	В-Писарівський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 6. – Спр. 85
19	1938	Губенко Семен Пантелеймонович	м. Глухів	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 348
20	1938	Кострико Петро Тихонович	м. Глухів	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 934
21	1938	Миронович Микола Васильович	м. Глухів	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 879
22	1938	Давиденко Кузьма Миколайович	Глухівський р-н	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 3. – Спр. 195–196
23	1938	Войтенко Павло Дмитрович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 258–261
24	1938	Гонтар Михайло Гаврилович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 383–386
25	1938	Климок Степан Іванович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 22
26	1938	Козлов Сергій Федорович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 975–977
27	1938	Пістун Василь Євдокимович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 350
28	?	Пільгуй Ілля Іванович	м. Конотоп	ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 2. – Спр. 258–261

Третя і четверта хвилі репресій на території нашої області прокотилися в період Другої світової війни та після неї і були пов'язані з німецькою окупацією та поверненням радянської влади. Проте вони заслуговують на окрему розмову.

Політичні репресії – це злочин проти народу, а злочин має бути покараний, інакше ми ризикуємо знову і знову опинитися в становищі заручників періодично відтворення системи державного тероризму. Лиш один із тоталітарних режимів, який лютував на українських землях у минулому столітті – гітлерівський, – був покараний (і то частково) в рамках Нюрнберзького судового процесу. Зі здобуттям незалежності України 1991 р. багато науковців і громадських діячів стали говорити про необхідність Нюрнберґу-2 над комуністичним режимом, і дуже погано, що такий процес не відбувся. Але ніхто, мабуть, не думав про те, що і після 14 років незалежності доводитиметься вести мову про нагальну потребу третього Нюрнберґу – в масштабах України, та й окремої області.